

Received: 21.03.2021
Accepted: 17.06.2021
Published: 30.12.2021

Roczniki Administracji i Prawa
Annals of The Administration and Law
2021, XXI, z. specjalny: s. 119-138
ISSN: 1644-9126
DOI: 10.5604/01.3001.0015.6351
<https://rocznikiadministracjiiprawa.publisherspanel.com>

Andrzej Patulski*
Nr ORCID: 0000-0002-5915-1597

PRACA W PAŃSTWIE PREROGATYWNYM W WERSJI SOCJALISTYCZNEJ

LABOUR IN A PREROGATIVE STATE IN THE SOCIALIST VERSION

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest analizie koncepcji pracy w państwie prerogatywnym w wersji socjalistycznej. Podjęto w nim próbę odpowiedzi na pytanie, czy teoria i praktyka państwa radzieckiego i innych państw realnego socjalizmu w płaszczyźnie rozumienia pracy i jej wartości była, czy też nie była, zaprzeczeniem marksowskiej wizji pracy w społeczeństwie komunistycznym.

Słowa kluczowe: państwo prerogatywne, wolność pracy, komunizm wojenny, nowa polityka ekonomiczna (NEP)

Summary: This article is an analysis of labour idea in prerogative state in the socialist version. It attempts to answer the question, whether the theory and practice of the soviet country and other real socialist countries in the field of understanding labour and its value was or was not the contradiction to the Marxist vision of labour in a communist society.

Keywords: prerogative state, freedom of work, war communism, new economic policy (NEP)

WSTĘP

Normatywne ujęcie wolności pracy obejmuje obok aksjologicznej także prawną płaszczyznę badania tego zjawiska. Emanacją wolności pracy w płaszczyźnie juredydycznej jest prawna zasada wolności pracy, która może być rozpatrywana jako:

---

* dr hab.; profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Źródła finansowania publikacji: Wyższa Szkoła Humanitas; e-mail: patulski@orlowski-patulski.pl

- 1) swoboda wyboru zawodu czy zatrudnienia (bez względu na jego formę i rodzaj pracy), a także ich podjęcia i wykonywania;
- 2) swoboda wyboru miejsca pracy (w rozumieniu przestrzennym, jak i wyboru przedsiębiorcy, pracodawcy czy kontrahenta);
- 3) swoboda rozwiązania stosunku pracy¹ czy innego stosunku zatrudnienia;
- 4) zakaz pracy przymusowej (i obowiązkowej)².

Analiza koncepcji pracy i jej wolności w państwie realnego socjalizmu nie jest możliwa bez odwołania się do marksowskiej perspektywy aksjologicznej, gdyż stanowiła ona fundament, na którym została oparta zarówno marksowska wizja komunizmu, jak i bolszewicka wizja społeczeństwa socjalistycznego. Głównymi elementami tej perspektywy były:

- 1) likwidacja własności prywatnej;
- 2) zniesienie władzy politycznej, instytucji politycznych i rządu, w tym trójpodziału władz;
- 3) zniesienie klas społecznych i wyzysku³.

Mając powyższe na uwadze, rodzi się pytanie, czy perspektywa marksowska i jej urzeczywistnienie w postaci państwa radzieckiego (a potem innych państw realnego socjalizmu) może być rozpatrywana w płaszczyźnie koncepcji państwa prerogatywnego, czyli władzy, która rządzi ponad państwem. Albowiem państwo dyktatury proletariatu, które stawia politykę i swoje trwanie ponad prawem, można nazwać za J. Staniszkis „państwem prerogatywnym w wersji socjalistycznej”⁴. Paradygmat państwa prerogatywnego odwołuje się do koncepcji „dwoistego państwa” (*Dual State*) E. Fraenkla⁵ i opiera się na dwóch założeniach:

- 1) polityka jest ponad prawem, co oznacza, że w imię jej celów, formułowanych przez samą władzę, można zawieszać wszelkie instytucje i rozwiązania prawne i ów proces zawieszania nie jest kontrolowany ani przez powołane do tego konstytucyjne organy, ani przez społeczeństwo;
- 2) sama władza decyduje o tym, co w danym momencie jest polityką⁶.

E. Fraenkel pisał o współzyciu w jednej organizacji państwowej dwóch przeciwstawnych systemów: *państwa normatywnego* (praworządnego) i *państwa prerogatywnego*. Niemniej to *państwo prerogatywne* decyduje o formie i trwałości tego podziału i samo określa – z własnej inicjatywy lub na skutek presji wewnętrznej lub zewnętrznej – zmienny zakres kompetencji *państwa normatywnego*⁷. *Państwo*

¹ M. Gersdorf-Giaro, *Zawarcie umowy o pracę*, Warszawa 1985, s. 22-23 i przytoczona tam literatura.

² A. Patulski, *Wolność pracy – próba ujęcia wielopłaszczyznowego*, Warszawa 1992, s. 15.

³ Ibidem, s. 146.

⁴ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989, s. 72 i n.

⁵ E. Fraenkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*, New York – London – Toronto 1941, s. 13 i n.

⁶ Ibidem, s. 69-71.

⁷ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu...*, s. 73; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław – Warszawa 1985, s. 531.

normatywne nie ma zatem żadnych prawnych gwarancji trwałości i w każdej chwili mogą zostać wprowadzone reguły nadzwyczajne, które zawieszają procedury jego funkcjonowania w imię „interesu państwa”, czy „zasad współżycia społecznego”. Warunkiem istnienia *państwa prerogatywnego* jest zatem niedoformalizowanie wzajemnych relacji pomiędzy rządzącą partią a prawem⁸. Pomimo pewnych słabości tej koncepcji (np. aprioryczne odrzucenie możliwości sporu pomiędzy tymi państwami w sytuacjach kryzysowych, autodynamiki oddolnych ruchów społecznych broniących *państwa normatywnego*, czy pominięcie zjawiska „szarej strefy” w gospodarce)⁹ zdaje się ona być użytecznym narzędziem opisu istoty państwa realnego socjalizmu. Zwłaszcza mając na uwadze inne podejścia (paradygmat władzy totalitarnej H. Arendt czy J. Linza¹⁰, koncepcja M. Dżilasa: Państwa (Klasy)¹¹, wydaje się, że paradygmat *państwa prerogatywnego* w wersji socjalistycznej uzupełniony o tezę sformułowaną przez L. Nowaka o pulsowaniu tendencji totalizacyjnych i detotalizacyjnych w procesie politycznym, opierający się na dynamicznej koncepcji państwa socjalistycznego, lepiej umożliwi analizę historyczną ewolucji pracy w płaszczyźnie prawno-politycznej¹².

PRACA W PAŃSTWIE PREROGATYWNYM W WYDANIU RADZIECKIM

Wolność w ujęciu klasyczo-liberalistycznym była postrzegana jako wolność w granicach prawa i pod rządami prawa. Prawo było traktowane w tym ujęciu jako pewna samoistna wartość, bez względu na to, czy odwoływano się do prawa natury czy też do zasady praworządności i respektu dla prywatnej sfery życia (pozytywistyczne koncepcje rządów prawa). Marksizm, odrzucając indywidualistyczną koncepcję wolności negatywnej (wolność od), przyjął kolektywistyczną koncepcję wolności pozytywnej (wolność do), rozumiejąc ją jako wolność w ramach wspólnoty¹³. Nie chodziło tu jednak o wolność mierzoną zakresem decyzji, jakie

⁸ Ibidem, s. 76.

⁹ A. Rzepliński, *Sądownictwo w Polsce Ludowej – między dyspozycyjnością a niezawisłością*, Warszawa 1989. Konsekwentne zastosowanie tej koncepcji może zatem prowadzić do manipulowanego mitu państwa, w sensie nadanym mu przez E. Cassirera, którego pustkę odsłaniają dopiero wielkie wydarzenia historyczne (E. Cassirer, *The Myth of the State*, New York 1955, s. 354 i n.). Wydarzenia 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej mogą być także przykładem słabości tej koncepcji.

¹⁰ J. Staniszkis *Ontologia socjalizmu...*, s. 57 i n. Ahistoryzm modelu totalitarnego wynika przede wszystkim z ekstrapolacji cech okresu stalinowskiego na inne stadia państwa realnego socjalizmu. Przyjęcie założenia, że osobniki ludzkie są *ex definitione* własnością państwa, oznacza odrzucenie historycznej analizy systemu realnego socjalizmu i poprzestanie na analizie logicznej modelu wydedukowanego z założeń, na których opiera się państwo totalitarne.

¹¹ A. Patulski, *Wolność pracy – próba ujęcia wielopłaszczyznowego...*, s. 147-148.

¹² Ibidem, s. 150.

¹³ A. Patulski, *Wolność pracy i zakaz pracy przymusowej*, [w:] *Zarys systemu prawa pracy*, t. IX, red. K.W. Baran, Warszawa 2019, s. 196.

organizacja społeczna pozostawia do uznania jednostce (wolność od nakazów i zakazów), lecz o wolność polegającą na utożsamieniu się interesu indywidualnego ze zbiorowym w wyniku zniesienia własności prywatnej.

Marksizm, odrzucając liberalną koncepcję wolności negatywnej, odrzucił także koncepcję prawa jako pewnej samoistnej wartości, traktując je jako instrument dominacji grup mających władzę nad resztą społeczeństwa (według K. Marksa „prawo to podniesiona do godności ustawy wola klasy panującej”). Rewolucyjna dyktatura proletariatu miała być – zdaniem klasyków – instytucją przejściową zaprowadzoną w celu zdławienia przeciwników. Tym celom miało również służyć „klasowe” prawo¹⁴.

Radzieckie prawo (w tym i prawo pracy) wyrastało nie tylko z marksowskiej koncepcji prawa czy etatystycznych tradycji carskiej Rosji, ale przede wszystkim z doktryny i praktyki bolszewizmu. Nauka prawa radzieckiego już w pierwszych latach po rewolucji październikowej odrzuciła zdecydowanie ideę rządów prawa, uznając, iż pod rządami prawa państwo nie jest wolne. Podstawową zasadą radzieckiego prawodawstwa stała się – według czołowego teoretyka prawa A.L. Malickiego – zasada, że „zabronione jest wszystko, co nie jest wyraźnie dozwolone”¹⁵. Prawo zostało potraktowane jako instrument osiągnięcia określonych celów politycznych¹⁶. Inny znany teoretyk prawa J.P. Stuczka argumentował, iż „niemożliwe jest rozróżnienie ustaw i zarządzeń administracyjnych”, a samo to przeciwstawienie jest zwykłą fikcją burżuazyjnej teorii i praktyki, co oznaczało w konsekwencji, iż rządzący są zwolnieni z wszelkich zobowiązań i ograniczeń¹⁷.

Jak już zaznaczono we wstępie, państwo dyktatury proletariatu, które stawia politykę i swoje trwanie ponad prawem, można nazwać za J. Staniszkis „państwem prerogatywnym w wersji socjalistycznej”¹⁸. Państwo takie przyswaja sobie prawo realizowania „dobra publicznego”, które samo definiuje, jednakże odrzuca z założenia wszelką regulację prawną samego siebie i uchyla wobec siebie obowiązek stosowania się do ograniczających formuł prawnych. Punktem odniesienia takiego państwa są w teorii

¹⁴ F. Engels, *List do Babla*, [w:] tegoż, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1949, s. 32-33.

¹⁵ L. Malicki, *Direchtsteoretischen Grundlagen des Sowjetsstaates*, Leipzig – Wien 1929, s. 117.

¹⁶ F. Dzierżyński stwierdził 7 grudnia 1917 r.: „Nie myślcie, że szukam formy praworządności rewolucyjnej [...] praworządność nam niepotrzebna[...] domagam się powołania organu rewolucyjnej rozprawy z kontrrewolucjonistami” (cyt. za: W.D. Boncz-Brujewicz, *Na bojowych portach fiewralsoj i aktriabrsoj rewolucji*, Moskwa 1930, s. 199). Z kolei M.J. Łacis wyjaśniał: „Czerezwyuczajna komisja ma wykorzystywać prawo nie do sądzenia wroga, lecz do jego rażenia. Albo unicestwia go bez sądu, albo izoluje od społeczeństwa, zamykając w obozie koncentracyjnym” (tegoż, *CzK w borbie z kontrrewluczej*, Moskwa 1920, s. 8). Tenże autor przedstawiając poglądy F. Lassalé’a na temat konstytucji („o konstytucji decyduje realny stosunek sił w państwie”), zwracał się do czekistów: „Nie szukajcie w śledztwie materiałów czy dowodów na to, że oskarżony czynem lub słowem działał przeciwko władzy radzieckiej. Pierwsze pytanie, jakie powinniście mu zadać, to jakiego jest pochodzenia, jakie odebrał wychowanie, wykształcenie czy zawód. To ma zdecydować o losie oskarżonego” („Prawda”, 25 grudnia 1918 r.).

¹⁷ A.L. Malicki, *Direchtsteoretischen Grundlagen des Sowjetsstaates...*, s. 70 i n.

¹⁸ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu...*, s. 72 i n.

prawa „pryncypia rewolucji” (według eufemistycznego określenia A.J. Wyszyńskiego), a w praktyce politycznej „prawo przetrwania” ładu monocentrycznego¹⁹.

Praktyka budownictwa socjalizmu w ZSRR wskazuje, iż państwo takie oscyluje pomiędzy dwoma modelami polityki lub dwoma sposobami realizacji doktryny marksistowsko-leninowskiej: *komunizmem wojennym* a *NEP-em (nowa polityka ekonomiczna)*. Oznacza to, iż w pewnych okolicznościach państwo takie podejmuje decyzje o ograniczeniu własnych prerogatyw, wycofując się tym samym z niektórych sfer życia społecznego. W rezultacie sfery te zaczynają podlegać regulacji *państwa normatywnego*, które stosuje względnie przewidywalne reguły prawne, kontrolowane za pomocą zinstytucjonalizowanych procedur. Owo *państwo normatywne* wyłonione z siebie przez *państwo prerogatywne* nie jest państwem prawa, lecz wykazuje wiele cech państwa praworządnego w rozumieniu pozytywizmu prawniczego.

Natomiast w innych okolicznościach *państwo prerogatywne* może ograniczyć lub wręcz znieść kompetencje *państwa normatywnego*. Dotyczy to zwłaszcza sfery gospodarki, która w pewnych okolicznościach może być uznana za sferę polityki, a w innych – za sferę regulacji *państwa normatywnego*²⁰.

Mamy tu zatem do czynienia z dynamiczną koncepcją państwa, podlegającego pulsowaniu tendencji totalizacyjnych i detotalizacyjnych. Koncepcja *państwa prerogatywnego* w wersji socjalistycznej pozwala spojrzeć na zakres i treść wolności pracy w sferze jurejdycznej poprzez pryzmat aktualnej polityki państwa realnego socjalizmu. Punktem odniesienia każdej z możliwych polityk było w ZSRR przyjęcie założenia, iż podstawą prawną ustroju pracy w socjalizmie powinno być odrzucenie koncepcji więzi obligacyjnej zachodzącej pomiędzy pracownikiem a indywidualnym pracodawcą władającym środkami produkcji, na zasadzie własności rozumianej w sposób romanistyczny (własność jako prywatne, indywidualne prawo posiadania, korzystania i rozporządzania rzeczą). Nowy model prawa pracy – do którego będzie się odwoływać każda z możliwych polityk *państwa prerogatywnego*, zrywając ideologicznie z porządkiem opartym na recepcji prawa rzymskiego – uznał pracę za „prawo, obowiązek i sprawę honoru każdego zdolnego do pracy obywatela”.

O tym, czy ustawodawstwo pracy i praktyka jego stosowania położą większy akcent na pracę jako prawo, czy też na pracę jako prawny obowiązek, będzie każdorazowo decydować uznanie *państwa prerogatywnego* uwarunkowane jednakże czynnikami politycznymi, ekonomicznymi, historycznymi, kulturowymi itp. Innymi słowy, od aktualnej polityki państwa będzie zależeć, czy zapis taki będzie miał li tylko charakter deklaratoryjny (rozpatrywany w sferze „ideowo-moralnej”), czy też przybierze on charakter normy zawierającej sankcję prawną, tj. realną groźbę podjęcia określonej czynności w wypadku zachowania niezgodnego z powinnością prawną. Chodzi tu zatem nie tyle o sankcję w płaszczyźnie prawno-dogmatycznej (tj. przepis prawny okre-

¹⁹ Ibidem, s. 73.

²⁰ Ibidem.

śląjący konsekwencje na wypadek naruszenia w określonych warunkach obowiązku wyznaczonego przez inny przepis prawny), ile o sankcję w płaszczyźnie prawno-socjologicznej wskazującą na faktyczną (a nie tylko teoretyczną) możliwość spełnienia groźby zawartej w sankcji. Aktualna polityka państwa jest zawarta jednocześnie nie tylko w procesie stanowienia prawa, ale także jego stosowania.

Kodeks praw o pracy, uchwalony jesienią 1918 r., był odbiciem polityki *komunizmu wojennego*. Ustanowił on powszechny obowiązek pracy dla wszystkich obywateli od 16. do 50. roku życia, wyposażając zarazem rady narodowe w kompetencje do stosowania przymusu prawnego w stosunku do wszystkich niezatrudnionych osób. Na podstawie tego kodeksu został wprowadzony zakaz przechodzenia do innych miejsc pracy, a od jesieni 1919 r. nastąpiła militaryzacja ważniejszych przedsiębiorstw i gałęzi gospodarki. Porzucenie pracy w zmilitaryzowanych przedsiębiorstwach było traktowane na równi z dezercją²¹. Inną formą militaryzacji pracy były tzw. armie pracy (użycie wojska do pracy cywilnej). Jednocześnie rozpoczęto organizację systemu pracy przymusowej w obozach pracy, które zostały utworzone na mocy dekretów z września 1918 r. i z kwietnia 1919 r.²² Obozy pracy, zakładane już od 1918 r., zostały podporządkowane w październiku 1922 r. Głównemu Zarządowi Miejsc Odosobnienia (Głównoje Uprawlenije Łagieriej – GUŁAG), będącymi w gestii NKWD²³. W ten sposób powszechny obowiązek pracy wprowadzony w 1918 r. został w pierwszych latach Rosji Radzieckiej uzupełniony systemem pracy niewolniczej w obozach pracy. Polityka NEP-u, proklamowana przez Lenina na X Zjeździe RKP(b) w marcu 1921 r., zaowocowała powrotem do pewnych form pracy najemnej, głównie w sektorze prywatnym, a od 1925 r. także w gospodarstwach chłopskich. Uznanie części gospodarki za sferę regulacji *państwa normaltywnego* znalazło wyraz w nowym kodeksie pracy z 1922 r., który zastąpił kodeks praw o pracy z 1918 r., oraz w uchwale KC RKP(b) z 16 kwietnia 1925 r. o stosowaniu pracy najemnej w gospodarstwach chłopskich²⁴. Jednocześnie zezwolono chłopom na wydzierżawianie gruntów oraz obniżono im podatki.

W sektorze znacjonalizowanym sfera zatrudnienia nadal stanowiła obszar polityki, a zmiany polegały tu przede wszystkim na przekazaniu związkom zawodowym uprawnienia do ewidencji, mobilizowania i rozmieszczania siły roboczej oraz powołaniu związkowej instytucji pełnomocników do zwalczania dezercji z pracy w różnych

²¹ W imię realizacji tej sankcji powstał Główny Komitet do spraw Powinności Pracy i terenowe komitety do spraw powszechnej powinności pracy, które były władne nie tylko ogłaszać karne listy dezertów, ale formować z dezertów karne drużyny robocze i osadzać ich w obozach koncentracyjnych (*Dziwiaty Zjazd RKP(b) ...*, s. 738, 757-759).

²² *Diekriety sowieckoj vlasti*, t. 3, Moskwa 1964, s. 291-292.

²³ GUŁAG powstał z połączenia Głównego Zarządu Pracy Przymusowej i Oddziału Pracy Poprawczej Komisariatu Sprawiedliwości. Pierwsze obozy pracy zostały założone w latach 1918-1921 na Wyspach Sołowieckich (R. Conquest, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties*, London 1971, s. 453-454).

²⁴ Należy jednak pamiętać, że ceną polityczną za dopuszczenie do korzystania przez chłopów z pracy najemnej było pozbawienie ich praw obywatelskich i wyborczych (tzw. liszeńcy).

jej przejawach (bumelanctwo, sabotaż, jawne i ukryte zakłócanie normalnego toku pracy), którzy mieli opanować i wdrożyć środki zwalczania wszelkich form dezercji²⁵.

NEP zatem, zezwalając w pewnych granicach na rozwój wolnego handlu i rynku pracy poza sektorem państwowym, musiał poddać tę sferę gospodarki przewidywalnym regulacjom prawnym, kontrolowanym za pomocą zinstytucjonalizowanych procedur. Wolność pracy była jednakże w tym ujęciu wolnością „oktrojowaną” przez państwo prerogatywne. W sferze sektora znacjonalizowanego utrzymano natomiast nadal obowiązek pracy (porzucenie pracy było kwalifikowane jako dezercja), uzupełniony systemem pracy niewolniczej w obozach pracy²⁶.

Odejście od NEP-u z końcem lat dwudziestych oznaczało zniesienie dotychczasowego zakresu kompetencji państwa normatywnego w ramach sektora prywatnego i gospodarki chłopskiej i zawieszenie obowiązujących w nim regulacji prawnych. Nie pozostało to bez wpływu na treść ustawodawstwa pracy. Prawo pracy z okresu pierwszej pięcioletki (od kwietnia 1929 do grudnia 1932 r.) stanowiło znowu odbicie polityki *komunizmu wojennego*. Dekrety o dyscyplinie pracy, którymi zostali objęci pracownicy poszczególnych gałęzi przemysłu, były wzorowane na regulaminach wojskowych i oparte na zasadzie penalizacji stosunków pracy²⁷. Wyrazem tego było wprowadzenie odpowiedzialności karnej za niewykonywanie lub nienależyte wykonywanie obowiązków służbowych. Przykładowo, wypuszczenie „produkcji złej jakości lub niekompletnej” było zagrożone karą pozbawienia wolności na okres nie krótszy niż 5 lat, natomiast niewykonanie poleceń przełożonych, absencja, sabotaż, niedbalstwo, agitacja antysowiecka, pasożytnictwo były zagrożone – na mocy art. 58 kodeksu karnego Rosyjskiej Federacyjnej Republiki Radzieckiej – skierowaniem do obozu pracy²⁸.

W 1929 r. wprowadzono tzw. nieprzerwany tydzień pracy, zwiększając liczbę dni pracy w roku do 360 (365 minus 5 dni świąt rewolucyjnych) zamiast tradycyjnych 300 dni pracy. W 1931 r. wycofano się z tego systemu na rzecz systemu czterybrygadowego pozwalającego na przekraczanie rocznych norm pracy nawet do 108 godzin w stosunku do limitu wyznaczonego przez leninowski kodeks pracy z 1922 r.²⁹ Wydłużenie przeciętnego czasu pracy i zatrudnienie wszystkich dorosłych członków rodziny stało się od tej chwili normą dla polityki *komunizmu wojennego*, gdyż tylko w ten sposób można było zrekompensować niedobory budżetu rodzinnego³⁰. Sytuacja pracowników w stosunku do państwowego pracodawcy stała się

²⁵ *Dziesiąty Zjazd RKP(b)...*, s. 793-797.

²⁶ Okres NEP-u charakteryzował się jednakże „liberalnym” stosowaniem restryktywnego prawa. O ile w 1928 r. w obozach pracy przebywało ok. 30 tys. osób, o tyle w okresie polityki komunizmu wojennego (proklamowanej przez Stalina w 1928 r.) w latach 1931–1932 – ok. 2 mln, a w latach 1935–1937 – ok. 6 mln osób (R. Conquest, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties...*, s. 454).

²⁷ *Istoria sowietskogo gosudarstwa i prawa w triech knigach*. Księga II, Moskwa 1968, s. 509-510.

²⁸ *Ugolownyj kodeks SSSR*, Moskwa 1931, s. 128. Ustawodawstwo pracy wyposażało dyrektorów przedsiębiorstw w kompetencję oddawania pracowników pod sąd (ibidem, s. 130).

²⁹ L. J. Ginzburg, *Regulowanie roboczego wremieni w SSSR*, Moskwa 1966, s. 33-40.

³⁰ J. Ciepiałowski, *Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Warszawa 1979, s. 298-299.

tym bardziej trudna, że związki zawodowe – połączone w 1933 r. z ludowym komisarzatem pracy – zostały całkowicie wyłączone w 1935 r. z jakiegokolwiek wpływu na ustalanie norm pracy. Od 27 grudnia 1932 r. pracowników zaczęły obowiązywać książeczki pracy, zapowiedziane już na IX Zjeździe RKP(b) w 1920 r. Książeczki te oraz wprowadzone w tym samym roku paszporty wewnętrzne „przykuły” *de facto* (i *de iure*) pracownika do miejsca pracy. Zgodnie z regulacją prawną obowiązującą od 15 stycznia 1939 r. służba kadr wpisywała do książeczek pracy adnotacje dotyczące powodu odejścia z poprzedniego miejsca pracy, otrzymanych nagród i kar, postawy moralno-politycznej. Brak książeczki pracy uniemożliwiał uzyskanie zarówno zatrudnienia, jak i zameldowania³¹. Dekretem z 15 kwietnia 1943 r. zmilitaryzowano kolej (za porzucenie pracy na kolei groził sąd wojenny), a dekretem z 17 kwietnia 1943 r. wprowadzono katorgę (roboty przymusowe). W ten sposób reaktywowano instytucję katorgi wprowadzoną ustawą o zesłaniach przez cara Aleksandra I w 1822 r. i zniesioną formalnie przez rewolucję lutową 1917 r. W 1940 r. ukazał się dekret o dyscyplinie pracy całkowicie likwidujący swobodę zatrudnienia. W świetle tego dekretu w razie nieusprawiedliwionej absencji można było pozbawić pracownika kartek, usunąć z mieszkania, a także zastosować wobec niego karę aresztu. Oprócz masowych mobilizacji z powodu obowiązku pracy nadal stosowano mobilizacje o charakterze ideologicznym. W kwietniu 1929 r. na konferencji Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) – WKP(b) uchwalono rezolucję o współzawodnictwie socjalistycznym, a w maju tegoż roku KC WKP(b) przyjął specjalną uchwałę dotyczącą przodownictwa pracy. Proces nacjonalizacji pracy został zakończony przeprowadzeniem kolektywizacji wsi.

Przymusowa kolektywizacja, której zapowiedź znalazła się m.in. w uchwale XV zjazdu partii w 1927 r., rozpoczęła się od kampanii „odzysku” zboża od rolników, zarządzanej przez KC WKP(b) w styczniu i lutym 1928 r. Lokalne władze administracyjne otrzymały polecenie zamykania targowisk oraz likwidacji prywatnego handlu płodami rolnymi. Chłopów, którzy nie wywiązali się z przymusowych dostaw do magazynów państwowych, traktowaną jak przestępców. Zgodnie z sugestią Stalina z lutego 1928 r. przystąpiono w trybie administracyjnym do tworzenia gospodarstw kolektywnych. W latach 1929-1933 zostało zlikwidowanych ok. 3 mln gospodarstw, a co najmniej 15 mln ludzi straciło dach nad głową³². Przedstawiciele likwidowanej klasy chłopskiej podzielono na cztery kategorie. Do pierwszej zaliczono *aktyw kontrrewolucyjny* (uczestników wystąpień antykołchozowych): zostali oni aresztowani, a ich rodziny wywieziono w głąb kraju. Do drugiej zaliczono *bogatyh kulaków* i *byłych półobszarników aktywnie występujących przeciwko kolektywizacji*: zostali oni – na mocy uchwały KC WKP(b) z 25 stycznia 1930 r. oraz dekretu z 1 lutego 1930 r. – deporto-

³¹ Zob. „Prawda” z 20 grudnia 1938 r.

³² Według statystyk w marcu 1930 r. już ponad 58% gospodarstw chłopskich przystąpiło do kołchozu (M. Makowiecki, *Odrodzenie chłopów*, „Życie Gospodarcze” 1988, nr 39).

wani i osadzeni w spec-osadach, niczym – *de facto* – nieróżniących się od „zwykłych obozów pracy”³³. Trzecia kategoria (*pozostała część kulaków*) podlegała przesiedleniu do specjalnych osiedli w rejonach dotychczasowego miejsca zamieszkania. Natomiast *chłopi kolchozowi*, stanowiący czwartą kategorię, zostali pozbawieni w 1932 r. prawa do posiadania paszportów wewnętrznych, co w praktyce oznaczało, że nie mogli wyjechać do pobliskiego miasta, jeśli znajdowało się ono już w innym obwodzie³⁴. W kolchozach zostały zatem przywrócone stosunki quasi-pańszczyzniane, zniesione przez Aleksandra II manifestem z 19 lutego 1861 r., a chłopci kolchozowi zostali „przypisani” do swego miejsca pracy na wzór *glebae adscripti*. Wraz z kolektywizacją rosła obozowa, niewolnicza siła robocza, a miliony łagierników w dyspozycji aparatu represyjnego – który połączył się z aparatem gospodarczym – stały się podstawą systemu pracy niewolniczej.

Kodeks pracy poprawczej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – RFSRR oraz Statut obozów pracy poprawczej z 7 kwietnia 1930 r. wyróżniały trzy rodzaje obozów pracy³⁵:

1. Przemysłowe i rolnicze kolonie, w których ludzie pozbawieni wolności byli poddawani procesowi „reedukacji” (art. 33 Kodeksu pracy poprawczej). Trafiali tu pracownicy skazani za przewinienia przeciwko dyscyplinie pracy.

2. Obozy powszechnej pracy, w tym i te, które znajdowały się w odległych rejonach dla „klasowo niebezpiecznych elementów”, wymagające zastosowania „zwiększonego surowego reżimu” (art. 34 Kodeksu pracy poprawczej). Do tych obozów trafiali skazani z art. 58 kodeksu karnego.

3. Obozy karne ścisłej izolacji dla „uprzednio przetrzymywanych w innych koloniach i wykazujących zaciętą niesubordynację” (art. 35 Kodeksu pracy poprawczej).

Jak już wspomniano, gwałtowny wzrost obozowej siły roboczej wiąże się ściśle z wprowadzoną w 1928 r. przymusową kolektywizacją³⁶. Praca świadczona w warunkach pozbawienia wolności była pracą przymusową, której odmowa podlegała sankcji karnej w postaci natychmiastowego rozstrzelania (Daleki Wschód) albo przedłużenia pobytu w obozie (bądź przeniesienia do obozu o zaostrzonym reżimie). Zarówno Kodeks pracy poprawczej, jak i regulaminy obozowe zakazywały znęcania się nad więźniami i wymagania od nich świadczenia pracy w pewnych

³³ Spec-osady były połączone z prawdziwymi obozami pracy na zasadzie naczyń połączonych. Przykładowo, gdy na Workucie dawał się odczuć brak rąk do pracy, przerzucano tam, bez żadnej procedury, przesiedleńców ze spec-osad (A. Solżenicyn, *Archipelag Gulag 1918-1956*, t. 3, Paryż 1978, s. 344-345).

³⁴ Można tu dostrzec pewną analogię do refeudalizacji w XVI w., która przejawiała się m.in. w założeniu w 1592 r. ksiąg gruntowych (*piscowyje knigi*) przypisujących chłopów do ziemi (A. Solżenicyn, *Archipelag Gulag 1918-1956*, t. 3, s.234).

³⁵ Akty te zostały opublikowane przez Wydawnictwo Prawnicze, Moskwa 1949.

³⁶ Procent kryminalistów w obozach pracy po 1928 r. był szacowany na 10-15%, zaś *gros* stanowili pracownicy przedsiębiorstw, kolchozów i sowchozów skierowani do obozów za przewinienia przeciwko dyscyplinie pracy i kolektywizacji (R. Conquest, *The Great Terror...*, s. 454).

sytuacjach (choroba, ciąża itp.). Jednakże w praktyce odwoływanie się do regulaminów i praw uznawano za odmowę wykonania pracy lub sabotaż, co było w obozie największą zbrodnią³⁷.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych nastąpiło powtórne upaństwowienie zakładów pracy oddanych w ramach NEP-u w prywatne ręce oraz zniszczenie pozostałości prywatnego handlu i rzemiosła. Sytuacja radzieckich pracowników stała się – w sferze prawnej – znacznie trudniejsza niż robotników rosyjskich w czasach Mikołaja I, kiedy to w rosyjskim przemyśle, oprócz robotników przymusowych posesorskich, pracowali robotnicy wolnonajemni. Ponadto, o ile w despotycznej Rosji Mikołaja I terminem *pasżytów* objęto jedynie włóczęgów, którzy od 1820 r. podlegali deportacji w trybie administracyjnym (w tym celu przysposobiono, izolowaną od kontynentu, pustynną wyspę Sachalin), o tyle w Rosji stalinowskiej pasżytem – w świetle art. 58 pkt 10 kodeksu karnego – był każdy uchylający się od pracy³⁸.

Dramatyczna sytuacja związana z wielkim głodem w latach 1932-1933, kiedy to ustawa z 1933 r., zwana powszechnie *ustawą o pięciu kłosach*, przewidywała za zbieranie kołchozowych kłosów karę śmierci, zmusiła władze do częściowego odejścia od polityki komunizmu wojennego w sferze rolnictwa. W 1935 r. zezwolono kołchoźnikom na posiadanie działek przyzagrodowych i na hodowlę krowy, dwóch cieląt, świni z przychowkiem i dziesięciu owiec. Kołchoźnik uzyskał prawo sprzedaży wyprodukowanych na działce przyzagrodowej artykułów żywnościowych na rynku bazarowym. Wsi nie dotknęły również represje drugiej połowy lat trzydziestych, które objęły głównie biurokrację partyjno-państwową.

Stalinowska konstytucja z 1936 r. zdefiniowała stosunek państwa do pracy następująco: „Praca w ZSRR jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego obywatela”. W pierwszej radziecką konstytucję została także wpisana leninowska zasada: *kto nie pracuje, ten nie je*. Konstytucja wprowadziła gradację znaczenia pracy z punktu widzenia państwa, zaliczając pracę na roli do niższej kategorii działalności zawo-

³⁷ Ibidem, s. 237. W praktyce warunki życiowe zależały od aktualnej polityki władz i „osobowości” komendanta obozu. Przykładowo, gruntowne pogorszenie warunków życia w obozach kołymskich było związane z wystąpieniem Stalina na plenum Komitetu Centralnego w czerwcu 1937 r., podczas którego skrytykował on praktykę „rozpieszczania” więźniów. O roli komendanta obozu może świadczyć przykład mjr. NKWD Garanina, zarządzającego obozami kołymskimi w latach 1938-1939, który własnoręcznie rozstrzeliwał tysiące ludzi i ponadto podniósł normy wydobywania oraz wprowadził zakaz posiadania okryć z futra. W rezultacie śmiertelność znacznie wzrosła. Z kolei za „rządów” gen. P. Derewianko (1946-1949) warunki życia na Kołymie zaczęły się poprawiać. Zorganizował on teatr i koncerty w Magadanie. Najtragiczniejsza w obozach pracy była sytuacja kobiet i małych dzieci. Kobiety były nagminnie gwałcone, a dzieci umierały z niedożywienia (W. Roszkowski, *Kołyma*, „Przegląd Powszechny” 1990, nr 1, s. 11-16). Należy mieć także na uwadze, że wśród kar przewidzianych przez regulaminy obozowe były także: obniżenie racji żywnościowych, całkowita izolacja, przedłużenie czasu pracy (W. Krawczenko, *I chose Justice*, London 1951, s. 237).

³⁸ S.S. Tatischev, *Wniesznaja politika imperatora Nikołaja I*, S-Pietierburg 1887, s. 86-87, oraz A. Sołżenicyn, *Archipelag Gułag...*, t. 3, s. 317-318.

dowej w porównaniu z pracą w przemyśle. Praca produkcyjna została jednocześnie zakwalifikowana najwyżej w hierarchii różnych prac. Zgodnie zatem z konstytucją typ zajęcia określał miejsce jednostek w strukturze społecznej. Zmiany w nadbudowie polityczno-prawnej po 1953 r. (czyli po śmierci Stalina), a zwłaszcza po XX Zjeździe KPZR w lutym 1956 r. ograniczyły zakres stosowania pracy obowiązkowej i przymusowej. Uchylono Kodeks pracy poprawczej oraz art. 58 kodeksu karnego RFSRR. Zmieniła się także praktyka stosowania prawa. Wyrazem tego może być zastępowanie pracy więźniów w obozach pracy przez zatrudnienie wolnych zesłańców, ograniczenie znaczenia książeczki pracy czy też ograniczenie przez Sąd Najwyższy zakresu stosowania ustawy o pasożytach społecznych (uchwały jego plenum z 12 października 1961 r. i 18 marca 1962 r.)³⁹. Przywrócono także pełne znaczenie leninowskiemu kodeksowi pracy z 1922 r., który de facto był w latach 1930-1955 zawieszony, gdyż praktyka prawna w dziedzinie stosunków pracy kształtowała się w tym okresie poza kodeksem.

Przemiany następujące na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych sprawiły jednakże, iż wiele przepisów kodeksu pracy z 1922 r. uległo dezaktualizacji, co oznaczało, iż rozwój prawa pracy dokonywał się nadal w drodze pozakodeksowej, z tym że praktyka jego stosowania była diametralnie odmienna w porównaniu z okresem stalinowskim. Uporządkowanie i unowocześnienie radzieckiego ustawodawstwa pracy nastąpiło w 1970 r. dzięki uchwaleniu jednolitego, ogólnozwiązkowego aktu ustawodawczego, obejmującego wszystkie podstawowe normy regulujące stosunki pracy. Aktem tym były *Zasady ustawodawstwa pracy* ZSRR, będące zasadniczą częścią kodyfikacji prawa pracy z lat 1970-1971. Zgodnie z tymi zasadami przeniesienie do innej pracy w tym samym lub innym zakładzie pracy albo do innej miejscowości jest dopuszczalne tylko za zgodą pracownika (art. 13), chyba że taka potrzeba wynika z przestoju lub konieczności produkcyjnej (art. 14) lub jest wynikiem zastosowania kary dyscyplinarnej (art. 56). Pracownik miał prawo rozwiązać umowę o pracę zawartą na czas nieograniczony z 2-tygodniowym wypowiedzeniem (art. 16), natomiast zakład pracy mógł rozwiązać umowę o pracę z własnej inicjatywy tylko w przypadkach wyszczególnionych w ustawie (np. likwidacja zakładu pracy, redukcja etatów, nieusprawiedliwiona absencja) i po uzyskaniu wstępnej zgody organizacji związkowej (art. 17 i 18). Proces odnowy radzieckiego prawa pracy wywołał ożywioną dyskusję w świecie prawniczym, dotyczącą relacji pomiędzy wolnością pracy a konstytucyjną zasadą obowiązku pracy. Wielu przedstawicieli radzieckiej doktryny prawa pracy uznało zasadę wolności pracy w wersji negatywnej, podkreślając, iż konstytucyjna zasada powszechnego obowiązku pracy ma jedynie „ideologiczno-moralny” charakter i nie oznacza możliwości zastosowania środków administracyjnych przy podejmowaniu pracy, przechodzeniu do innej pracy czy też

³⁹ N.G. Aleksandrow, *Sowietskoje trudowe prawo. Osnovy graždanskogo prawa*, Moskwa 1970, s. 57-59.

zaprzestaniu pracy na żądanie pracownika chcącego podjąć inną społecznie pożyteczną działalność⁴⁰. Jednakże w świetle powyższych poglądów tzw. pasożytnictwo społeczne (czyli uchylanie się od pracy) nie mieściło się już w zakresie wolności pracy, co *implicite* oznaczało dopuszczalność przeciwdziałania temu zjawisku za pomocą środków administracyjnych. Z kolei inni prawnicy radzieccy przeciwstawili się indywidualistycznej, negatywnej wolności pracy, uznając za najważniejsze elementy socjalistycznego zatrudnienia „planowe wykorzystanie obywateli i rozmieszczenie ich w poszczególnych gałęziach i przedsiębiorstwach produkcyjnych w trybie administracyjnym, szkolenie kadr, regulację płac, ochronę i dyscyplinę pracy”⁴¹.

Odwrot od polityki *komunizmu wojennego* zakończył się wprowadzeniem uchwały Rady Ministrów ZSRR i Centralnej Rady Związków Zawodowych z 6 września 1973 r. *O książeczkach pracy robotników i urzędników*, zgodnie z którą dokument ten – podobnie jak w latach trzydziestych – miał służyć „zaostreniu dyscypliny pracy”⁴². Przykładem zaostrenia ustawodawstwa pracy w latach 1973-1985 mogą być regulacje prawne dotyczące zjawiska pasożytnictwa społecznego. Już w 1964 r. gazeta „Izwestia” rzuciła hasło „ścigania, sądzenia i wysiedlania pasożytów”⁴³. Niektórym organom władzy zarzucono, iż zbyt liberalnie stosują ustawodawstwo antypasożytnicze, co przejawiało się m.in. tym, że pasożytów wysiedla się do miejscowości leżących zbyt blisko wielkich miast (w tym i stolicy), pozwala im się na otrzymywanie paczek i przekazów pieniężnych od krewnych, traktuje się ich nie dość surowo i „nie każe się im pracować od świtu do nocy”⁴⁴. Podobna kampania została powtórzona na początku 1983 r., co było związane z wejściem w życie 1 stycznia 1983 r. nowego regulaminu dotyczącego walki z pasożytnictwem społecznym. Gazeta „Wieczernaja Moskwa” (z 10 stycznia 1983 r.) przytoczyła odpowiedź doktora nauk prawnych, zasłużonego prawnika RFSRR W. Iwanowa, na list ślusarza-montażysty W. Korotkowa, który pisał: „Czy nie za bardzo niańczymy się z pasożytami społecznymi? Humanitaryzm w takim przypadku tylko przynosi szkodę”. Iwanow całkowicie poparł człowieka pracy, stwierdzając, iż „najostrzejsza, bezwzględna walka z tymi, którzy żyją kosztem pracy innych – to dziś prawdziwie ogólnonarodowe zadanie”. Powyższy regulamin więc wychodził naprzeciw „społecznemu zapotrzebowaniu”, przewidując, iż prowadzenie pasożytniczego trybu życia będzie karane pozbawieniem wolności na okres od roku do lat dwóch bądź pracą poprawczą w obozach pracy, zwanych koloniami poprawczo-robotycznymi i profilaktoriami wychowawczo-robotycznymi. Natomiast w czerwcu 1983 r. Rada Najwyższa ZSRR zatwierdziła ustawę o kolektywach pracy opartą – zgodnie z preambułą – na wielkiej zasadzie kolektywizmu. W świetle tej ustawy na czele kolektywu stoi – z mocy prawa

⁴⁰ Ibidem, s. 59.

⁴¹ *Sowietskoje narodnoje zakonodatelstwo*, Moskwa 1968, s. 155.

⁴² „Trud” z 26 października 1973 r.

⁴³ „Izwestia” z 23 czerwca 1964 r.

⁴⁴ W wyniku tej kampanii zarzut pasożytnictwa udało się wykorzystać m.in. w stosunku do późniejszego laureata Nagrody Nobla, poety J. Brodskiego (zob. A. Solżenicyn, *Archipelag Gulag...*, s. 526).

– organizacja partyjna, a kolektyw składa się ponadto ze związków zawodowych i administracji zajmujących się utrzymaniem dyscypliny pracy i zwiększeniem wydajności pracy. Każda zmiana przez pracownika zawodu, miejsca pracy czy miejsca zamieszkania wymagała konsultacji z kolektywem, który mógł zalecić administracji zakładu negatywne ustosunkowanie się do wniosku pracownika, o ile jest on sprzeczny z *zasadami współżycia socjalistycznego*. Zapis art. 60 radzieckiej konstytucji z 1977 r., zgodnie z którym „obowiązkiem i sprawą honorową każdego zdolnego do pracy obywatela ZSRR jest sumienna praca w wybranej przez niego dziedzinie działalności społecznie użytecznej i przestrzeganie dyscypliny pracy, a uchylanie się od społecznie użytecznej pracy jest nie do pogodzenia z zasadami społeczeństwa socjalistycznego”⁴⁵, należało zatem – w latach 1973-1985 – interpretować jako normę prawną zagrożoną sankcją w razie jej naruszenia.

Okres *pieriestrojki* i *głasnosti* zapoczątkowany przez Gorbaczowa w 1985 r. charakteryzował się odstępianiem od wielu elementów polityki *komunizmu wojennego*, co zaowocowało m.in. uzyskaniem przez kołchoźników paszportów wewnętrznych umożliwiających im przemieszczanie się po kraju (1986) oraz zwolnieniem więźniów politycznych z obozów pracy przymusowej. W dziedzinie ekonomii Gorbaczow początkowo w sposób tradycyjny podszedł do problematyki „drugiego obiegu”, wprowadzając surowe sankcje za „uzyskiwanie nielegalnych źródeł dochodu”⁴⁶. Jednocześnie zastosowano „administracyjne środki mobilizacji zasobów pracy” wobec uczniów szkół średnich, studentów, gospodyń domowych, a częściowo także biernych zawodowo rencistów. Na zatrudnienie młodzieży w trybie nakazów pracy duży wpływ miały statuty o „szkoleniu zawodowym” i o „samofinansowaniu się sierocińców”. Brak efektów ekonomicznych tego typu polityki zmusił Gorbaczowa, jako prezydenta ZSRR, do wprowadzenia w 1990 r. pakietu reform gospodarczych idących – przynajmniej w warstwie prawnej – znacznie dalej niż NEP z lat 1921-1927. Program reform zawierał bowiem nowe regulacje prawne o prywatnej działalności gospodarczej, bankowości, podatkach, inwestycjach zagranicznych, przewidujące złamanie monopolu państwowych i reformę cen oraz pewną niezależność gospodarczą republik, a także zapowiedź referendum na temat prywatnej własności ziemi⁴⁷. Od 1989 r. odstąpiono również w praktyce od stosowania ustawodawstwa antypasożytniczego. Rozpad ZSRR w grudniu 1991 r. i powstanie w jego miejsce Wspólnoty Niepodległych Państw miał zasadnicze znaczenie dla odejścia od kon-

⁴⁵ *Konstytucja ZSRR*, Warszawa 1977. Jednocześnie z konstytucji tej wynika, iż państwo sprawuje pełną kontrolę nad pracą i konsumpcją (art. 40).

⁴⁶ W latach 1985-1986 aresztowano ok. 800 tys. osób zatrudnionych w *drugim obiegu*, w tym blisko 200 tys. funkcjonariuszy partyjnych. Wobec tysięcy osób zastosowano karę śmierci za przestępstwa gospodarcze (zob. „Litieraturnaja Gazieta” z 3 grudnia 1986 r. i z 18 marca 1987 r.).

⁴⁷ „Gazeta Wyborcza” z 21-22 kwietnia 1990 r. i z 27 grudnia 1990 r. Z drugiej strony pewne posunięcia Gorbaczowa podjęte pod koniec 1990 r. wskazują na próbę powrotu do starych, sprzed „pieriestrojki” metod rządzenia (wzmocnienie władzy prezydenckiej, groźba wprowadzenia rządów prezydenckich w niektórych republikach, wzmocnienie pozycji aparatu bezpieczeństwa i wojska).

cepcji państwa prerogatywnego w wydaniu radzieckim. W listopadzie 1991 r. prezydent Rosji B. Jelcyń podpisał pierwsze dziesięć dekretów o reformie ekonomicznej przewidujących uwolnienie cen i prywatyzację. 1 stycznia 1992 r. Rosja wyruszyła – po raz drugi w swojej historii – od etatyzmu do kapitalistycznej gospodarki rynkowej i demokracji⁴⁸. Okres rządów W. Putina nie da się jednoznacznie zdefiniować. Wydaje się, że nastąpił powrót, po swoistej w historii Rosji ekonomiczno-społecznej „smucie” okresu B. Jelcyna, do państwa prerogatywnego w wersji „oligarchicznej”.

WOLNOŚĆ PRACY W INNYCH PAŃSTWACH REALNEGO SOCJALIZMU

Inne kraje realnego socjalizmu wykazywały – zwłaszcza po 1956 r. – różnorodność, jeśli chodzi o prawną regulację (i praktyki stosowania) wolności pracy. Różnice te były uwarunkowane aktualną polityką prowadzoną przez państwo prerogatywne, z tym że niepoślednią rolę w kształtowaniu tej polityki mógł odgrywać aspekt kulturowy wraz z tradycją prawno-polityczną (z wyjątkiem Jugosławii, która świadomie się od bloku radzieckiego „odcięła”). W miarę wycofywania się z pewnych obszarów gospodarki państwo rezygnowało w coraz większym stopniu ze swych prerogatyw wynikających z imperium w stosunku do siły roboczej. Pojawienie się niepaństwowych pracodawców (rzemieślników, rolników, drobnych przedsiębiorców, firm zagranicznych itp.) rozszerzało transferowalność praw jednostki do własnej siły roboczej uzależnionej dotychczas od monopolu państwowego pracodawcy. Konsekwencją tego było poddanie sfery zatrudnienia w większym niż dotąd zakresie regulacjom zobowiązaniowym, opartym na *kontrakcie*, a nie decyzji administracyjnej, a co za tym idzie – ewolucja od własności społecznej (etatystycznej) siły roboczej w kierunku prywatnej własności siły roboczej (pracownik wolnonajemny).

Opór pracowników (a zwłaszcza najsilniejszych grup robotniczych) wobec państwowego pracodawcy doprowadził w niektórych krajach realnego socjalizmu do ukształtowania się korporacyjno-przetargowego mechanizmu wymiany siły roboczej. Ten typ wymiany siły roboczej został zapoczątkowany w Polsce po 1970 r. wraz z zastosowaniem przez władze nowych technik absorpcji korporacyjnych form protestu robotniczego, które polegały na przetargach aparatu władzy ze strategicznymi grupami społecznymi i w języku urzędowym nosiły miano „konsultacji”⁴⁹. Tendencje te nasiliły się w ZSRR oraz w większości europejskich krajów realnego socjalizmu w latach osiemdziesiątych, a spektakularnym ich przejawem były masowe strajki górników radzieckich latem i jesienią 1989 r., zakończone zawarciem porozumień postrajkowych. Trudno natomiast ustalić empirycznie, w jakich formach i w jakim stopniu mechanizm ten rozwinął się w różnych krajach realnego socjalizmu.

⁴⁸ Pierwsza podróż rozpoczęta w lutym 1917 r. została przerwana rewolucją październikową.

⁴⁹ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu...*, s. 88-89.

Niemniej generalnie można stwierdzić, że o ile w gospodarce kapitalistycznej dominowała homogeniczna własność siły roboczej w postaci prywatnej własności siły roboczej, wraz z systemem pracy najemnej, o tyle w gospodarce realnego socjalizmu występowała niehomogeniczna struktura praw własności wraz z kombinowanym systemem pracy zawierającym elementy niewolnictwa, etatystycznego poddaństwa i pracy wolnych ludzi. Nie można dowieść naukowo, iż w gospodarce realnego socjalizmu występowała deterministyczna zależność pomiędzy brakiem rynku pracy a systemem pracy niewolniczej. Nawet w warunkach stalinowskiego terroru występowały różne typy własności siły roboczej, a praca niewolnicza nie odgrywała wówczas dominującej roli w socjalistycznym sposobie produkcji⁵⁰. Rozwój prywatnego i społecznego typu własności siły roboczej wraz z odchodzeniem od polityki *komunizmu wojennego* doprowadził do ewolucji państwowego monopolu pracy. Przykładem może być tu zjawisko instytucjonalizacji przetargu płacowego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w niektórych europejskich krajach realnego socjalizmu czy „uwłaszczenia” nomenklatury. Wyższy stopień utowarowienia konsumpcji, wymuszając rozwój drugiego obiegu, zinstytucjonalizował zjawisko „fuchy” (chałtury), w ramach którego stosunek własności zostaje zapośredniczony przez instytucję państwowego zakładu pracy. Konsekwencją „uwłaszczenia” nomenklatury czy chałturnictwa była swoista reprivatyzacja państwowej własności środków produkcji i pracy. Niemniej analiza historyczna wskazuje, iż zdolność do pracy stała w systemie realnego socjalizmu wobec stałej groźby uspołecznienia wraz z nawrotem polityki *komunizmu wojennego*. Wyjście z tej „pułapki hydraulicznej” – jeśli użyć określenia K.W. Wittfogela odnoszącego się do społeczeństw „hydraulicznych”, które znalazły się w swoistym stanie bezruchu, będącym dla ludzi, historii i kultury więzieniem na tysiąclecia⁵¹ – wymagała działań o charakterze antydoktrynalnym, zmierzających do przekształcenia gospodarki realnego socjalizmu w gospodarkę rynkową, a więc do zupełnego wyjścia z logiki dotychczasowego systemu.

Idea indywidualizmu, ucieleśniona w cywilistycznych konstrukcjach prawa pracy opartych na zobowiązaniowych wzorcach jurydycznych, znalazła swe odbicie w prawie pracy tych europejskich krajów realnego socjalizmu, które historycznie kształtowały się w obrębie cywilizacji śródziemnomorskiej (łacińskiej). Natomiast w kulturach prawnych Rosji, Rumunii, Bułgarii, Albanii, nie mówiąc już o azjatyckich państwach realnego socjalizmu, można było odnaleźć żywe kolektywistyczne pierwiastki i koncepcję pracy jako służby⁵².

⁵⁰ A. Patulski, *Wolność pracy i zakaz pracy przymusowej*, [w:] *Zarys systemu prawa pracy...*, s. 204-205.

⁵¹ K.W. Wittfogel, *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven 1958, s. 420-421.

⁵² Na gruncie europejskim etos służebności głosił M. Luter, ujmując pracę jako ziemską służbę dla Stwórcy, a koncepcję pracy jako służby zawierał także porządek „germanistyczny”, wywodzący się z pruskiej idei państwa i społeczeństwa (T. Zieliński, *Podstawy rozwoju prawa pracy*, Warszawa – Kraków 1988, s. 26). Zgodnie z tym porządkiem, w którym można odnaleźć pewne tradycje Bizancjum,

Taka filozofia pracy była głęboko zakorzeniona w tradycji Bizancjum oddziałującej na Rosję, południowych Słowian i Turków, jak też, używając terminologii K.W. Wittfogela, w azjatyckich społeczeństwach „hydraulicznych”⁵³. Przykład Kampuczy w okresie Pol Pota (1975-1978) wskazuje, iż mieliśmy tu do czynienia z państwem totalitarnym i niewolniczym systemem pracy⁵⁴. I tu koncepcja państwa totalitarnego w wersji H. Arendt i J. Linza jest jak najbardziej uprawniona. Idea pracy jako służby występowała zatem w systemach prawnych tych krajów realnego socjalizmu, które nie doświadczyły kapitalizmu z charakterystyczną dlań recepcją prawa rzymskiego albo był on tam zjawiskiem powierzchownym i egzogenicznym.

Stąd ujęcie pracy jako „obowiązku i honoru”, przyjęte w stalinowskiej konstytucji z 1936 r. i potwierdzone w breżniewowskiej konstytucji z 1977 r., mieściło się w tradycji idei pracy jako służby. Zostało to następnie inkorporowane do konstytucji innych krajów realnego socjalizmu (z wyjątkiem Jugosławii), z tym że różna była konkretyzacja i interpretacja tego zapisu. Konstytucja jugosłowska z 1974 r. jako jedyna w tym okresie ujmowała pracę w płaszczyźnie wolności obywatelskich, wiążąc *expressis verbis* prawo do pracy z zakazem pracy przymusowej (obowiązkowej)⁵⁵. Natomiast pozostałe konstytucje w różny sposób i w różnym stopniu wiązały prawo do pracy z obowiązkiem pracy⁵⁶.

Polska wersja państwa prerogatywnego w latach 1948-1955 objęła m.in. obowiązkiem pracy młodzież w ramach organizacji Służba Polsce. Raport komisji specjalnej pracy przymusowej (organu Rady Ekonomiczno-Społecznej ONZ i Rady Ad-

---

każdy służy państwu i w związku z tym stanowi „trybik precyzyjnego zegara, a nie autonomiczną jednostkę dysponującą w sposób dobrowolny swoją zdolnością do pracy” (L. von Mises, *Socialism. An Economic and Sociological Analysis, Liberty Classics*, Indianapolis 1981, s. 486).

⁵³ Zdaniem K.W. Wittfogela siła robocza zaangażowana w realizację prac związanych z irygacją była organizowana przez wyspecjalizowaną i uprzywilejowaną biurokrację, która stanowiła klasę rządzącą, aczkolwiek pozbawioną prywatnej własności ziemi i z tego powodu ściśle podporządkowaną władcy (*Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power...*, s. 302).

⁵⁴ A. Patulski, *Wolność pracy – próba ujęcia wielopłaszczyznowego...*, s. 174-175.

⁵⁵ Art. 160 tej konstytucji stanowił: „Gwarantuje się wolność pracy. Każdy swobodnie wybiera swoje zajęcia i miejsce zatrudnienia. Praca przymusowa jest zakazana” (*Konstytucja Socjalistycznej i Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Wrocław – Warszawa 1975). Taki zapis wskazuje na jego normatywny charakter.

⁵⁶ O dwuznacznym charakterze prawa do pracy i obowiązku pracy świadczyć mogła konstytucja Bułgarii stanowiąca w art. 40, iż „każdy obywatel ma prawo swobodnego wyboru zawodu” i stwierdzająca jednocześnie w art. 59, że „wykonywanie obowiązku pracy jest sprawą honoru każdego członka socjalistycznego społeczeństwa” (*Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii*, Wrocław – Warszawa 1979). Podobnie kwestia ta została ujęta w art. 19 ust. 2 konstytucji czechosłowackiej: „Praca dla dobra ogółu jest pierwszym obowiązkiem, a prawo do pracy pierwszym prawem każdego obywatela” (*Konstytucja Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej*, Wrocław – Warszawa 1979), w art. 5 konstytucji Rumunii: „Praca jest dla każdego obywatela kraju zaszczytnym obowiązkiem” (*Konstytucja Socjalistycznej Republiki Rumunii*, Wrocław – Warszawa 1978), w par. 14 ust. 2 konstytucji węgierskiej: „Prawem i obowiązkiem każdego obywatela zdolnego do pracy jest pracować stosownie do swych zdolności” (*Konstytucja Węgierskiej Republiki Ludowej*, Wrocław – Warszawa 1975), w art. 24 konstytucji NRD: „Praca społecznie użyteczna jest zaszczytnym obowiązkiem każdego obywatela zdolnego do pracy. Prawo do pracy i obowiązek pracy stanowi jedność” (*Konstytucja Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, Warszawa 1975).

ministracyjnej Międzynarodowego Biura Pracy MOP) z 1953 r. wskazywał m.in. na nakazy pracy dla absolwentów szkół średnich, zawodowych i wyższych oraz dla pracowników w zawodach lub specjalnościach szczególnie ważnych dla gospodarki (ustawa z 7 marca 1950 r. o zapobieżeniu płynności kadr w zawodach lub specjalnościach szczególnie ważnych dla gospodarki uspołecznionej⁵⁷), stosowanie tzw. socjalistycznej dyscypliny pracy traktującej jako przestępstwo zagrożone karą do 6 miesięcy obozu pracy nieusprawiedliwione 4 dni nieobecności w pracy (ustawa z 19 kwietnia 1950 r. o zabezpieczeniu socjalistycznej dyscypliny pracy⁵⁸), przepisy dekretu z 8 stycznia 1946 r. o rejestracji i obowiązku pracy⁵⁹ pozwalające na umieszczanie w obozie pracy w ramach walki z sabotażem ekonomicznym, nadużyciami i szkodnictwem gospodarczym⁶⁰. Sankcją penalną było zagrożone tzw. pasożytnictwo społeczne (ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu wobec osób uchylających się od pracy⁶¹). Sankcja ta była sprzeczna nie tylko z ratyfikowanymi przez PRL Międzynarodowymi Paktami Praw Człowieka ONZ czy konwencjami MOP, ale także z polską tradycją kultury prawnej, której obca była instytucja karania pracą za tzw. pasożytnictwo społeczne. Z kolei sankcją restytucyjną (utrata niektórych uprawnień pracowniczych związanych z tzw. ciągłością pracy) związana była instytucja porzucenia pracy (np. uchylony art.156 kodeksu pracy)⁶². Jeśli natomiast chodzi o polskie rozwiązania konstytucyjne, to art. 19 konstytucji PRL przewidywał obowiązek pracy, jednakże zdaniem doktryny prawa pracy nie miał on charakteru obowiązku prawnego, lecz jedynie dyrektywy prawnej polityki państwa⁶³. Należało się tu zgodzić z Z. Salwą, którego zdaniem sformułowanie, iż „praca jest zaszczytnym prawem i obowiązkiem obywatela”, niczego nie zmieniało w dwuznacznym charakterze tego prawa, które miało być jednocześnie obowiązkiem⁶⁴. Co więcej, taka konstrukcja łącząca prawo do pracy z obowiązkiem pracy była sprzeczna zarówno z art. 23 ust. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ z 1948 r., jak i ratyfikowanymi przez PRL konwencjami nr 29 i 105 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącymi zakazu pracy przymusowej (obowiązkowej). Wynikało to ponadto jednoznacznie z interpretacji Komisji Ekspertów MOP, zgodnie z którą obowiązek pracy przewidziany w konstytucjach nie mógł przybierać charakteru prawnego⁶⁵.

⁵⁷ Dz.U. nr 10, poz. 107.

⁵⁸ Dz.U. nr 20, poz. 168.

⁵⁹ Dz.U. nr 3, poz. 24.

⁶⁰ S. Ehrlich, *Praworządność, Sejm*, Warszawa 1956, Biblioteka „Po prostu”, s. 20-21.

⁶¹ Dz.U. nr 35, poz. 229.

⁶² A. Patulski, *Czynnik wolności pracy w gospodarce kapitalistycznej i socjalistycznej*, Komitet Problemów Pracy i Polityki Społecznej PAN, Opole 1989, s. 15.

⁶³ W. Piotrowski, *Stosunek pracy*, Poznań 1977, s. 16. Przepis ten został uchylony 29 grudnia 1989 r. ustawą o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. nr 75, poz. 444).

⁶⁴ Z. Salwa, *Konstytucyjne ujęcie roli pracy w ustroju socjalistycznym*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 4, s. 7.

⁶⁵ L. Florek, M. Seweryński, *Międzynarodowe prawo pracy*, Warszawa 1988, s. 145.

PODSUMOWANIE

Reasumując, można stwierdzić, iż zakres wolności pracy w ZSRR, stanowiący swego rodzaju „matrycę” dla rozwiązań zastosowanych w innych krajach socjalistycznych, był uzależniony od aktualnej polityki, oscylującej pomiędzy modelem *komunizmu wojennego* a modelem NEP-u. Model polityki *komunizmu wojennego* opierał się na prawnym (i faktycznym) znacjonalizowaniu siły roboczej i poddaniu jej ścisłej kontroli politycznej i administracyjnej. Był on paradoksalnie wpisany w marksowską wizję społeczeństwa komunistycznego i marksowskiej wyzwolonej pracy. Marksowska wizja likwidacji gospodarki towarowo-pieniężnej, być może w teorii nieświadomie, jednakże w praktyce prowadziła do radzieckich łagrów i państwa, które likwidując trójpodział władz, likwidowało także wolności obywatelskie i osobiste. Przemoc w postaci militaryzacji zakładów pracy, obozów pracy, penalizacji prawa pracy, nakazów pracy itp. stała się, oprócz ideologiczno-wychowawczej mobilizacji odwołującej się do „entuzjazmu produkcyjnego” mas (subotniki, zaciąg komsomolski, przodownictwo pracy itp.), podstawowym regulatorem alokacji zasobów pracy. System pracy opierał się głównie na pracy przymusowej (niewolniczej) oraz obowiązkowej. Granica pomiędzy pracą obowiązkową w radzieckim przedsiębiorstwie (czy kołchozie) a pracą przymusową w obozie pracy nie była przy tym ostra, jeśli zauważyć, iż w każdej chwili niewykonanie polecenia przełożonego, absencja czy niedbalstwo mogły zaprowadzić radzieckiego pracownika – na mocy osławionego art. 58 kodeksu karnego – do obozu pracy przymusowej. Model polityki NEP-u natomiast preferował rozwiązania quasi-rynkowe pozwalające na rozszerzenie sektora prywatnego i reaktywowanie w pewnym obszarze zatrudnienia systemu pracy najemnej. Oznaczało to w praktyce pozostawienie pracownikowi pewnej swobody w podjęciu, kontynuacji czy zakończeniu zatrudnienia i to nawet w przypadku pozostawienia bez zmian obowiązujących regulacji formalnoprawnych. Można tu zatem mówić o zwiększeniu wolności pracy nie tylko w drodze zmian w obowiązującym prawie, ale również poprzez **zaniechanie** stosowania restryktywnego prawa.

Inne kraje realnego socjalizmu wykazywały – zwłaszcza po 1956 r. – różnorodność, jeśli chodzi o prawną regulację (i praktyki stosowania) wolności pracy. Różnice te były uwarunkowane aktualną polityką prowadzoną przez *państwo prerogatywne*, z tym że niepoślednią rolę w kształtowaniu tej polityki mógł odgrywać aspekt kulturowy wraz z tradycją prawnopolityczną (z wyjątkiem Jugosławii, która świadomie się od bloku radzieckiego „odcięła”). Mając powyższe fakty na uwadze, można sformułować stwierdzenie, iż o tym, czy obowiązek pracy jest traktowany jako obowiązek o charakterze prawnym, czy też jedynie jako zapis o charakterze „ideologiczno-moralnym”, decydowała aktualna polityka państwa przejawiająca się zarówno stanowieniem norm prawnych konkretyzujących (lub „zawieszających”) ten obo-

wiązek, jak i ich stosowaniem. Twierdzenie to ma swoje racje teoretyczne w przyjętej tu koncepcji *państwa prerogatywnego* w wersji socjalistycznej.

Rozważania zawarte w tym artykule nie są abstrakcyjne i mają istotne znaczenie dla wyboru drogi rozwoju cywilizacyjnego dla współczesnej Polski, która stała się na zakręcie: czy chce pozostać w Unii Europejskiej z jej wartościami, czy też chce szukać innych koncepcji, w tym tych zakotwiczonych w wartościach byłego ZSRR i jego następców. Czy jest trzecia droga? Obawiam się, że *tertium non datur*. Oczywiście, likwidacja trójpodziału władz, do której zmierza partia rządząca (być może jak Marks, nie do końca świadomie), nie oznacza automatycznie likwidacji wolności pracy. Ale niestety, otwiera taką ewentualność.

Bibliografia

- Aleksandrow G., *Sowieckie prawo. Osnovy graždanskogo prawa*, Moskwa 1970.
- Boncz-Brujewicz W.D. *Na bojowych portach febralskiej i aktriabrskoj rewolucji*, Moskwa 1930.
- Cassirer E., *The Myth of the State*, New York 1955.
- Ciepielewski J., *Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Warszawa 1979.
- Conquest R., *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties*, London 1971.
- Ehrlich S., *Praworządność. Sejm*, Warszawa 1956.
- Engels F., *List do Babla* [w:] tegoż, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1949.
- Florek L., Seweryński M., *Międzynarodowe prawo pracy*, Warszawa 1988.
- Fraenkel E., *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*, New York – London – Toronto 1941.
- Gersdorf-Giaro M., *Zawarcie umowy o pracę*, Warszawa 1985.
- Ginzburg J., *Regulowanie roboczego wremieni w SSSR*, Moskwa 1966.
- Kodeks pracy poprawczej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – RFSRR*, Moskwa 1949.
- Konstytucja Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej*, Wrocław – Warszawa 1979.
- Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii*, Wrocław – Warszawa 1979.
- Konstytucja Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, Warszawa 1975.
- Konstytucja Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Wrocław – Warszawa 1975.
- Konstytucja Socjalistycznej Republiki Rumunii*, Wrocław – Warszawa 1978.
- Konstytucja Węgierskiej Republiki Ludowej*, Wrocław – Warszawa 1975.
- Konstytucja ZSRR*, Warszawa 1977.

- Krawczenko W., *I chose Justice*, London 1951.
- Malicki L., *Die Rechtsteoretischen Grundlagen des Sovjetsstaates*, Leipzig – Wien 1929.
- Patulski A., *Czynnik wolności pracy w gospodarce kapitalistycznej i socjalistycznej*, Komitet Problemów Pracy i Polityki Społecznej PAN, Opole 1989.
- Patulski A., *Wolność pracy – próba ujęcia wielopłaszczyznowego*, Warszawa 1992.
- Patulski A., *Wolność pracy i zakaz pracy przymusowej*, [w:] *Zarys systemu prawa pracy*, t. IX, red. K.W. Baran, Warszawa 2019.
- Piotrowski W., *Stosunek pracy*, Poznań 1977.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław – Warszawa 1985.
- Rzepliński A., *Sądownictwo w Polsce Ludowej – między dyspozycyjnością a niezawisłością*, Warszawa 1989.
- Salwa Z., *Konstytucyjne ujęcie roli pracy w ustroju socjalistycznym*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 4.
- Sołżenicyn A., *Archipelag Gułag 1918-1956*, t. 3, Paryż 1978.
- Staniszki J., *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.
- Tatischev S.S., *Wnieszajaja politika impieratora Nikołaja I*, S-Pietierburg 1887.
- Wittfogel K.W., *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven 1958.
- Zand H., *Koncepcja budownictwa socjalizmu w myśli bolszewickiej*, Warszawa 1983.